

УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ, ГРОМАДЯНИН**3 нагоди 150-річчя від дня народження академіка О.М. Нікольського**

Видатний український учений-зоолог, професор, один із перших академіків Української академії наук (нині НАН України) Олександр Михайлович Нікольський збагатив біологічну науку фауністичними та зоогеографічними відкриттями, які й тепер не втратили своєї значущості й актуальності. З березня ц. р. невтомному дослідникові природи виповнилося б 150 років.

Росіянин за походженням, він довгий час жив і працював у Харкові, віддав багато сил, творчої наснаги, професійних знань вивченню природи України, зокрема фауни, підготовці наукових кадрів у сфері природничих наук.

Після закінчення елітарного Санкт-Петербурзького університету О.М. Нікольський у 1881 році взяв участь у кількох науково-дослідницьких експедиціях, які вивчали приєднані до Російської імперії території Туркестану й Далекого Сходу. Треба зазначити, що молодий випускник із відзнакою закінчив університет, його залишили для підготовки до професорського звання. Матеріали експедиційних досліджень та зоологічних колекцій О.М. Нікольський з успіхом використав для підготовки блискуче захищених магістерської (1887) та докторської (1889) дисертацій.

Учений отримав відповідні цивільні звання, пройшовши в науці шлях від доглядача зоологічного кабінету університету до ординарного професора зоології (завідувача кафедри) Харківського університету, мав звання заслуженого професора (1912), інші

нагороди й визнання. Доленосно, що його вчителями були видатні особистості та вчені: неорганічну хімію викладав Д.І. Менделєєв, органічну — О.М. Бутлеров, курс аналітичної хімії читав М.О. Меншуткін. Зоологію хребетних викладали К.Ф. Кесслер і М.М. Богданов, безхребетних тварин — М.П. Вагнер, анатомію людини та гістологію — Ф.В. Овсянников, фізіологію — І.М. Сеченов, зоопсихологію — В.О. Вагнер, ботаніку викладали — А.М. Бекетов і А.С. Фамінцин, ґрунтознавство — В.В. Докучаєв. Вони відіграли вирішальну роль у формуванні наукового світогляду та громадянської позиції О.М. Нікольського.

Треба особливо відзначити, що саме Олександрові Михайловичу належить ідея запровадити нову навчальну дисципліну «зоогеографія». Ця пропозиція знайшла розуміння та підтримку вченої ради Санкт-Петербурзького університету, тому вже з 1887/1888 навчального року вперше серед класичних університетів було запроваджено зоогеографію для вивчення студентами природничого відділення фізико-математичного факультету. Звичайно, цей новий

науковий напрям спирався на накопичений досвід попередників-зоологів, однак пріоритет уведення зоогеографії до навчальних планів університетів належав саме О.М. Нікольському. Дослідницька і викладацька діяльність ученого в галузі зоогеографії тварин отримала своє остаточне визнання завдяки виходу важливої монографії «Географія тварин» (1909). Цьому передувало ще кілька видань, серед яких особливо значуще «Земля і світ тварин».

Коло наукових інтересів О.М. Нікольського відзначалося багатогранністю — від фауністики і зоогеографії до детального вивчення й узагальнення результатів дослідження окремих класів хребетних тварин. Тривале завідування відділенням холоднокровних хребетних Зоологічного музею Академії наук Російської імперії, звичайно ж, зробило свою справу. У вітчизняних і зарубіжних довідниках, словниках та енциклопедіях ученого схарактеризовано насамперед як видатного герпетолога, фахівця з питань життя земноводних і плазунів. Багаторічна праця зробила Олександра Михайловича авторитетним герпетологом, знаним далеко за межами Росії. З ним листувалися й обмінювалися результатами наукових досліджень англійський учений Болінгер та вчений-герпетолог з Італії В. Бедряга.

У середині 1903 р. вчена рада Харківського університету обрала його ординарним професором кафедри зоології хребетних, тобто фактично завідувачем цієї кафедри. З невідомих причин О.М. Нікольський тривалий час залишався приват-доцентом столичного університету. З переїздом до Харкова розпочався новий найяскравіший та найрезультативніший період у житті вченого: організовано навчальну та науково-дослідницьку діяльність кафедри, написано найвагоміші наукові праці з питань зоогеографії хребетних тварин, узагальнено матеріали досліджень земноводних і пла-

зунів, підготовано ґрунтовне зведення про ці класи хребетних тварин, розпочато системні орнітологічні спостереження Слобідської України. Учений очолив зоологічний музей університету, який за кількістю експонатів і колекцій посів третє місце після Санкт-Петербурзького та Московського.

У 1911 році виповнилося 30 років науково-педагогічної діяльності Олександра Михайловича. Професор, який бездоганно відпрацював установлений тогочасним законодавством термін, мав наукові здобутки та результати педагогічної діяльності, набував право отримувати пенсію. Проте О.М. Нікольський, якому в 1912 році присвоїли звання заслуженого професора, не пішов у відставку, а залишився позаштатним професором кафедри зоології та продовжив викладання курсу зоогеографії хребетних тварин. Ушанування видатного вченого у зв'язку з цими подіями перетворилося в незабутню мить його життя: усі адреси й телеграми від учнів і відомих учених певною мірою передавали справжнє визнання заслуг ювіляра перед наукою та суспільством, адже Олександр Михайлович працював не тільки в університеті, але й викладав у жіночому медичному інституті та на Вищих жіночих педагогічних курсах. Отже, О.М. Нікольський стояв біля витоків вищої жіночої освіти Харкова.

За цими щоденними турботами надійшов 1917 рік. Професори й викладачі університету переживали не найкращі часи: часто змінювалася влада, університет нагадував корабель, об борти якого вдарялися хвилі різних кольорів, і кожна залишала на них свій відбиток. У 1919 році, коли влада в Харкові належала військам Денікіна, було організовано вибори до міської думи. До цього процесу долучилися й десять професорів харківських вишів, серед яких дав згоду балотуватися кандидатом у депутати і О.М. Нікольський.

Улітку 1918 року після тривалої дискусії в наукових і громадських колах України було остаточно сформовано думку про необхідність створення Української академії наук (УАН). Пізніше спільне зібрання Української академії наук, турбуючись про вступ до її лав видатних українських учених, вело переговори щодо залучення їх до діяльності в академічних структурах. На черговому спільному зібранні УАН О.М. Нікольського було одноголосно обрано на посаду дійсного члена (академіка) зі спеціальності «зоологія». Але, ставши академіком, Олександр Михайлович не переїхав до Києва, а залишився жити й працювати в Харкові.

1921 року, коли вже радянська влада остаточно закріпилася, вона вирішила розглянути діяльність міської думи як органу міського самоуправління, до якого в 1919 р. дав згоду балотуватися О.М. Нікольський. Навесні цього року він пережив одне з найсильніших потрясінь у своєму житті.

Протягом 24–29 квітня в приміщенні оперного театру проходила надзвичайна сесія Харківського губерньського революційного трибуналу. Розглядали справу двадцяти чотирьох колишніх депутатів Харківської міської думи. У ході цього «судового розгляду» стало зрозуміло, що чиниться беззаконня, адже обвинувачення ґрунтувалися лише на свідченнях окремих громадян, натомість були відсутні істотні документальні докази, використано факти, які не стосувалися суті справи тощо.

Рішення революційного трибуналу стосовно вченого було лаконічним: «вважати судом виправданим». Інших професорів харківських вищих навчальних закладів засудили до різних мір покарання — від умовного ув'язнення до п'яти років громадських робіт.

Факт перебування під слідством ніби супроводжував О.М. Нікольського протягом решти його життя. Можна припустити, що

ім'я вченого було занесене до відповідних списків у спеціальних органах як політично неблагонадійного.

Одночасно нова влада продовжувала посилювати контроль над організацією навчального процесу. Декретом РНК УРСР (1922 р.) було передбачено створення окремих науково-дослідних кафедр (НДК), інші кафедри вищих навчальних закладів продовжували працювати як навчальні. Серед завдань, поставлених перед новою ланкою навчально-виховного процесу, особливої ваги набирав розмежування наукової діяльності та навчальної роботи. Наркомос України перебирав на себе управління науковою діяльністю, і вона поступово ставала службою, а не творчістю. Оскільки суд виправдав Олександра Михайловича, то незабаром його призначили завідувачем науково-дослідної кафедри зоології Вищого інституту народної освіти. За цей період він розгорнув активну роботу в різних галузях зоології. Зокрема, у 1923 році О.М. Нікольський підготував до друку шосте видання підручника «Медична зоологія», який побачив світ у цьому ж році під окремою назвою «Підручник зоології для слухачів вищих навчальних закладів». Згодом учений очолив кафедру зоології Харківського інституту народної освіти (ХІНО).

У 1926 році виповнилося 45 років наукової, педагогічної та громадської діяльності академіка О.М. Нікольського. З метою належного вшанування вченого було утворено ювілейний комітет. На його бланку, зокрема, зазначалося: «У березні 1926 року минуло 45 років наукової, педагогічної та громадської діяльності академіка Всеукраїнської Академії Наук, професора, доктора зоології Олександра Михайловича Нікольського. Різноманітна, глибоко корисна діяльність професора О. Нікольського в різних галузях науки, практичних знань, педагогіки та популяризації природознавства,

відома далеко поза межами нашої країни, покладає на Ювілейний Комітет обов'язок широко оповістити про урочисте вшанування, що має відбутися в листопаді 1926 року».

Цей ювілей було відзначено в щирій та сердечній атмосфері. Урочисте засідання відкрив голова ювілейного комітету професор С.Ю. Семковський, який у своєму вступному вітальному слові назвав О.М. Нікольського видатним ученим, відомим далеко за межами СРСР. До ювілейного комітету надійшло 47 вітальних телеграм та адресів із різних частин Радянського Союзу й зарубіжних країн, що свідчило про шану ювілярові з боку світового наукового співтовариства. Однак Всеукраїнська академія наук (ВУАН) обмежилася лише вітальним адресом.

Треба окремо зазначити, що фауністичні й зоогеографічні дослідження вченого стосувалися не тільки території України та Російської Федерації, але й Казахстану, Узбекистану, Туркменистану, Таджикистану, Киргизстану, а також Японії, Китаю, Індії, Цейлону, Персії (Ірану). На відзнаку заслуг О.М. Нікольського як дослідника тваринного світу Сахаліну його ім'ям названо кілька географічних об'єктів на острові: гора Нікольського, перевал Нікольського, селище Нікольське.

В останній період життя (з 1930 р.) Олександр Михайлович змушений був відійти від активної викладацької діяльності. Ймовірно, на це вплинула пересторога щодо «затінення молодшої генерації» в умовах формування наукової інтелігенції нового гатунку.

Вихід на пенсію поставив О.М. Нікольського перед необхідністю шукати можливості для забезпечення матеріального статусу своєї родини. Окремі деталі дають підстави вважати, що він був позбавлений еле-

ментарної уваги як учений і академік з боку Президії Академії наук УРСР. У зв'язку з цим О.М. Нікольський був змушений вести затяжне та виснажливе листування з державними установами щодо свого пенсійного забезпечення.

Реалії 30-х років минулого століття в СРСР диктували свої умови навіть таким відданим науці натурам, як Олександр Михайлович. Однак він мав мужність боротися з життєвою буденністю і знаходив час для наукової роботи. Про це повідомляв академік І.І. Шмальгаузен у листі до Президії Природничо-Технічного відділу ВУАН за кілька місяців до 50-річчя наукової діяльності академіка О.М. Нікольського. Зокрема, він зазначав, що О.М. Нікольський «...працює над дуже широкою темою чималого застосованого значіння, вивчаючи... балянс органічної речовини в Чорному та Азовському морях (завданням є з'ясувати питання про те, які саме організми беруть участь у перетворенні енергії Сонця на наші морські рибні багатства і які стоять осторонь від нього)».

На початку 1941 року вчений тяжко захворів. Імовірно, цим можна пояснити, чому його разом із родиною на початку війни не було евакуйовано, як це зробили зі значною частиною українських учених. О.М. Нікольський помер 8 грудня 1942 року в Харкові.

Життєвий шлях академіка Олександра Михайловича Нікольського — яскравий доказ людської мужності, подвигу освітянина і науковця. Більшу й найважливішу частину своєї наукової та науково-педагогічної діяльності він присвятив Україні, тому є всі підстави засвідчити глибоку повагу цьому видатному вченому, дослідникові, педагогу, патріоту.

Михайло РОГОЖА,
кандидат історичних наук (Київ)